

Cuvânt înainte

Miracolul Spinoza

Viața are uneori ciudățeniile ei. Doi oameni, dintre cele mai de seamă genii ale omenirii, s-au născut la un interval mai mic de o lună, au trăit extrem de modest la câțiva kilometri unul de celălalt, au murit relativ tineri (la 43 și la 44 de ani) și îndeajuns de săraci ca să lase datorii urmașilor lor. Chiar dacă opera lor a avut o oarecare rezonanță în timpul vieții, abia după două veacuri de la dispariție le-a fost recunoscut geniul, iar influența lor a fost majoră. Unul era pictor, celălalt filosof. Amândoi s-au născut în Olanda în 1632. Johannes Vermeer și Baruch Spinoza nu s-au întâlnit niciodată. Cu toate acestea, există, scoțând biografiile lor din ecuație, un punct comun uimitor în opera amândurora: lumina. Calitatea luminii din picturile lui Vermeer are similitudini cu luminoasele demonstrații ale lui Spinoza, amândouă făcându-ne să privim omul și lumea altfel decât înainte.

Întâlnirea mea cu Spinoza s-a produs relativ târziu, dar a fost una dintre cele care-ți marchează existența. Abia atunci mi-am dat seama de ce pictorul care m-a impresionat cu siguranță cel mai mult era Vermeer: armonia care izvorăște din lumina tablourilor sale are pentru mine, la fel ca gândirea filosofului, un efect profund binefăcător.

Când, pe la începutul anilor 1980, am urmat studiile universitare de filosofie, Spinoza nu figura încă în programa oficială. Abia dacă a fost amintit la un curs de filosofie politică. Doar în 2012, pe când îmi redactam lucrarea *Despre fericire, o călătorie filosofică*, am descoperit cu adevărat gândirea acestui filosof evreu de origine portugheză, care a trăit în Olanda în veacul al XVII-lea. De altminteri, doi prieteni, fini cunosători ai lui Spinoza, Raphaël Enthoven și Bruno Giuliani, sunt cei care m-au călăuzit spre *Etica* și le sunt profund recunoscător pentru acest lucru: a fost o dragoste la prima vedere. Mai întâi deoarece – ca în orice pasiune subită care se manifestă ca un efect-oglină – am regăsit în ea multe aspecte ale propriei mele viziuni despre lume. Apoi, fiindcă mă conducea spre piste pe care nu le explorasem încă și mă silea să-mi pun noi și relevante întrebări. De cinci ani încoace, aproape că nu trece o zi fără să mă dedic studiului operei sale. Mi-a devenit un prieten drag, chiar dacă nu împărtășesc neapărat toate ideile sale. În pofida numeroaselor încercări la care l-a supus scurta sa viață, în miezul filosofiei lui Spinoza se află bucuria și sub influența sa am scris, doi ani mai târziu, pe când treceam eu însumi printr-o perioadă neplăcută a vieții, *La puissance de la joie*¹.

De bună seamă, lectura operei sale majore, *Etica*, nu este ușoară. Am parcurs-o de nenumărate ori și unele pasaje îmi sunt și acum greu de înțeles. Dar contează prea puțin dificultățile, descopăr în ele noi surse de lumină care-mi cizelează mintea, care-mi provoacă entuziasmul, îmi schimbă uneori felul de a privi lucrurile și mă ajută să trăiesc mai frumos. Spinoza este unul dintre acei autori care pot schimba vieți. De la Bergson la Einstein, nu mai ținem socoteala celor mai de seamă gânditori

¹ Frédéric Lenoir, *Învață să te bucuri*, lucrare apărută la Editura Philobia, 2015.

care recunosc că îi sunt datori vânduți. Amintesc doar ceea ce mărturisea Goethe, pentru că el reușește să surprindă felul în care Spinoza poate să ne lumineze mintea și să ne ostioiască sufletul chiar dacă firea noastră pare mult diferită de a sa. Iată ce scrie autorul lui *Faust* în *Memoriile* sale: „Am înmagazinat în mine, e drept, incomplet și oarecum în devălmășie, personalitatea și doctrina unui om cum n-a fost altul, dar înrâurirea sa remarcabilă o simțeam deja din plin. Acest spirit pătrunzător care se manifesta asupra-mi cu o putere fără de seamăn și care mi-a influențat atât de mult felul de a gândi era Spinoza. Fire sucită, am căutat zadarnic în lumea întregă mijloace de a mă cultiva, când, în cele din urmă, am dat de *Etica* acestui filosof. Ceea ce am putut să rețin din această lucrare, ceea ce am adăugat de la mine, sunt lucruri de care nu pot să dau socoteală; dar am găsit acolo esențe care mi-au potolit pornirile; o mare și liberă viziune asupra lumii concrete și a celei morale părea că se deschide în fața mea. [...] În rest, nu poți să te faci că nu vezi aici că de fapt cele mai intime legături reies din contraste. Calmul lui Spinoza care așterne liniște peste toate contrasta cu pornirile mele care puneau totul în mișcare; metoda sa matematică era opusul caracterului meu și predispoziției mele poetice și exact această metodă cu caracter de regulă, socotită impropriu domeniului moral, făcea din mine discipolul său pasionat, admiratorul său cel mai determinat. [...] M-am dedicat acestei lecturi și am crezut, iscodindu-mă lăuntric, că n-am mai avut niciodată o viziune atât de limpede asupra lumii².”

Lucrul cel mai surprinzător pe care-l subliniază Goethe este contrastul dintre caracterul geometric extrem de steril al *Eticii* și

² Goethe, *Mémoires (Memorii)*, traducere de Jacques Porchat, Paris, Hachette, 1893, p. 537 și 572.

liniștea sufletească deplină pe care această lucrare o poate oferi mai ales caracterelor dominate de afecte.

Spinoza are ambiția să pună în lumină, într-un mod aproape obiectiv, inteligența și armonia profunde care alcătuiesc întreaga materialitate. Plecând de la Dumnezeu, definit ca substanța unică a ceea ce este, filosoful se străduiește să arate că totul are o cauză – de la ordinea cosmică la dezordinea patimilor noastre – și că totul se explică prin legile universale ale Firii. Orice haos e doar aparent; întâmplarea, la fel ca miracolele, nu există.

Dacă există totuși un miracol pe care ne-ar face plăcere să-l dezvăluim printr-o întemeiată cunoaștere a cauzelor, acesta este miracolul Spinoza! Cum a putut omul acesta, în mai puțin de două decenii, să alcătuiască o construcție intelectuală pe cât de profundă, pe atât de revoluționară? Pentru că, după cum urmează să ne convingem, gândirea lui Spinoza constituie o adevărată revoluție politică, religioasă, antropologică, psihologică și morală. Luând rațiunea drept unic criteriu al adevărului, el se plasează de la bun început în universal și atemporal, întrucât ea este aceeași pentru toți oamenii, din toate vremurile. Iată de ce mesajul său nu este afectat de uzura timpului sau de specificul originii sale.

După cum se știe, raționalismul a fost inițiat de Descartes pe baza dualismului. Pe de o parte, lumea materială; pe de altă parte, lumea spirituală. Spinoza se plasează în aceeași măsură sub pavăza rațiunii, dar depășește în mod consistent această diviziune. Gândirea sa de o rigoare geometrică demolează sistemele existente, ca să alcătuiască o filosofie globală care nu mai face deosebirea dintre creator și creație, dintre spiritual și material, ci pune laolaltă, într-o unică mișcare, omul și natura, spiritul și corpul, metafizica și etica.

Spinoza izbutește această demonstrație de forță intelectuală în secolul al XVII-lea, în care se impun obscurantismul, intoleranțele, fanatismul. Liber în fața oricărei manifestări a conformismelor – lucrările sale vor fi condamnate de toate religiile – el eliberează spiritul de tradiții și prejudecăți. Ne referim aici la toate domeniile. În secolul al XX-lea, Albert Einstein găsește în opera sa o prelungire metafizică a revoluției pe care el însuși o realizase în fizică. Dar concepția sa despre om este la fel de actuală. Filosoful a împăcat corpul cu spiritul, a reconstituit puzzle-ul de sentimente, gândire și credințe. În zilele noastre, până și faimosul neuropsiholog Antonio Damasio vede în Spinoza precursorul teoriilor sale legate de emoții. Nu i-a inspirat el și iluminismul, exegeza biblică, istoria religiilor, n-a fost și filolog, și sociolog, și etiolog, cu mult înaintea nașterii acestor discipline?

Spinoza este fără îndoială genial și e nevoie de trudă uneori să-i urmărim puterea intelectuală, iar gradul de abstractizare al expunerilor sale nu are drept scop să fixeze o anumită cale, ci permite fiecăruia să descopere calea spre bucurie.

„Ce om, ce minte, câtă știință și ce gândire!“, exclama deja Flaubert în legătură cu el. Va fi nevoie însă să așteptăm secolul al XX-lea, pentru ca progresele științelor umane, dar și biologice, să confirme din nou multe din tezele sale. Să mai spunem că vorbea curent flamanda, portugheza și spaniola; că citea în italiană, germană și franceză, precum și în vechile limbi: ebraică biblică, aramaică, greacă și latină.

Construcția *Eticii*, cu alaiul său de axiome, definiții, teoreme, demonstrații, corolare și scolii e complexă și face lectura anevoioasă, dar celelalte lucrări ale sale sunt scrise mai fluid, mai accesibil. Spinoza scrie, la fel ca oamenii de litere ai vremii sale, într-o limbă latină fără înflorituri și folosește vocabularul clasic al

metafizicii scolasticii medievale, la fel ca Descartes cu câteva decenii înainte. Întrucât acest vocabular ne e uneori destul de străin, îl voi explica odată cu tezele spinoziste prezentate în lucrarea de față. De altminteri, a scris relativ puțin și, urmare a persecuțiilor la care a fost supus, în timpul vieții nu a publicat decât două lucrări: *Principiile filosofiei lui René Descartes* (1663) și *Tratatul teologico-politic* (1670). Celelalte lucrări ale sale au fost publicate după moartea lui, în 1678: *Scurt tratat, Tratat despre îndreptarea intelectului* (neterminat), *Etica* (terminată în 1675), *Tratat politic* (neterminat), *Compendiu de gramatică ebraică* (neterminat), precum și două scurte tratate științifice, descoperite ulterior și despre care nu se știe sigur dacă au fost scrise de el: *Calculul șanselor* și *Tratat despre curcubeu*. La acestea se mai pot adăuga cele patruzeci și opt de scrisori păstrate, dintr-o corespondență de optzeci și patru de scrisori, dacă e să punem la socoteală și răspunsurile de la diverși corespondenți³.

Nepunând la socoteală scrierile și corespondența sa, viața lui Spinoza ne este cunoscută din cinci surse: prefața de la *Oeuvres posthumes*⁴ (1678, scurtă dar de încredere); articolul pe care i l-a dedicat Pierre Bayle în al său *Dictionnaire historique et critique*⁵ (1697, fascinat de filosof, dar potrivit ideilor sale, ironizându-l fără ezitare); prefața lui Sébastien Kortholt la a doua ediție din *Traité des trois imposteurs*⁶, scris de tatăl său cu douăzeci de ani

³ Când voi cita din Spinoza, voi folosi drept bază *Oeuvres complètes (Opere complete)*, publicate în biblioteca Pléiades, foarte bine traduse de R. Caillois, M. Francès și R. Misrahi, chiar dacă voi face uneori ușoare modificări pentru a ușura limpezimea expunerii.

⁴ *Opere postume*. (n.tr.)

⁵ *Dicționar istoric și critic*. (n.tr.)

⁶ *Tratat despre cei trei impostori*. (n.tr.)

înainte (1700, Spinoza fiind unul dintre cei trei impostori); *La vie de Spinoza*⁷ de pastorul luteranian Jean Colérus (1704, respinge ideile lui Spinoza, dar îl impresionează omul, așa că a desfășurat o anchetă serioasă despre viața acestuia); și, în 1719, *La vie et l'esprit de M. Benoit de Spinoza*⁸ a medicului francez Jean-Maximilien Lucas (un discipol al lui Spinoza care și-a luat informațiile din documente vechi, având drept sursă o seamă de apropiați ai filosofului).

Spinoza explică în *Etica* sa că ideile și simțămintele noastre sunt strâns legate. Prin urmare, am să mă străduiesc, pe cât se poate, să-i deslușesc gândirea pornind de la viața sa, folosindu-mă de aceste diverse izvoare, neuitând să semnalez unele întâmplări rămase până azi subiect de dispută. Cunoaștem totuși suficiente fapte, cât să ne facem o idee destul de clară despre personalitatea și felul în care a trăit filosoful, care, de-a lungul întregii sale vieți, a căutat să stabilească un echilibru coerent între gând și faptă. Iată de ce Spinoza ne este atât de apropiat și se dovedește a fi mai mult decât un simplu gânditor: el este înainte de toate un învățat care încearcă să schimbe felul în care ne raportăm la tot ce ne înconjoară, ca să facă din noi oameni liberi și fericiți, așa cum a fost și el.

În sistemul său filosofic, Spinoza pune rațiunea în centrul a tot și a toate. Este convins, și se va strădui să demonstreze că realitatea în întregul ei – de la galaxiile cele mai îndepărtate, până la esența ființei omenești – este guvernată de legi imuabile care explică orice fenomen. „Omul nu e un imperiu într-un imperiu⁹”, explică el. E o parte a naturii și se supune legilor univer-

⁷ *Viața lui Spinoza*. (n.tr.)

⁸ *Viața și spiritul domnului Benoit de Spinoza*. (n.tr.)

⁹ *Etica*, prefața cărții a III-a.

sale a tot ce viețuiește. Nu are niciun privilegiu care i-ar conferi un statut aparte în univers – vedem aici un puternic dezacord cu toată teologia evreiască și creștină, dar și cu gândirea lui Descartes. Atitudinea sa răspunde, ca orice fenomen natural, unor legi de cauzalitate pe care e de ajuns s-o cunoaștem, ca s-o înțelegem. Convins că rațiunea este în stare să cuprindă mecanismele care ne determină, Spinoza propune o cale de eliberare, bazată pe o iscodire meticuloasă a sinelui, a pasiunilor noastre, a emoțiilor noastre, a dorințelor noastre, a întregii noastre conformații fizice, singura care ne va face liberi.

Această convingere cum că realitatea este întru totul inteligibilă este esența oricărei construcții spinoziste. Pentru el, nimic nu este irațional. Sigur, putem să adoptăm un comportament socotit lipsit de rațiune, doar că aceasta se explică prin cauze pe care e suficient să le descoperim. Gelozia sau furia, chiar și cea mai smintită, au o explicație la fel de logică precum o furtună sau o erupție vulcanică. Din acest moment, suntem în stare să înțelegem această expresie pe care Spinoza o folosește de trei ori în operele sale: „Să nu iei în derâdere, să nu plângi, să nu urăști, ci doar să înțelegi¹⁰.” Am ales această alegație ca epigraf al acestei cărți, întrucât rezumă de minune intenția lui Spinoza care prevalează în demersul său filosofic: decât să reacționăm în fața întâmplărilor, mânați de emoțiile noastre, mai bine să încercăm să le înțelegem. Când vom fi înțeleși că totul are o cauză și când vom fi deslușit înlănțuirea cauzelor care au produs cutare întâmplare spontană sau cutare acțiune umană, nu vom mai fi su-

¹⁰ Începutul *Tratatului teologico-politic*, al treilea capitol din *Etica* și Scrisoarea 30 către Henry Oldenburg. Prefer să traduc prin „să nu iei în derâdere”, decât prin „să nu râzi”, care poate duce la confuzii. Spinoza nu are nimic împotriva râsului, dimpotrivă, ci critică în acest caz batjocura, acel râs pe seama celuilalt, lucru care constituie o toană mizerabilă.

puși nici judecății morale, nici sarcasmului, nici tânguiri, nici urii ori furiei. Vom putea să aruncăm o privire rațională, dreaptă, și prin urmare echilibrată, asupra oricărei situații. Asta nu înseamnă că nu ne mai este îngăduit să condamnăm sau să criticăm cutare sau cutare acțiune, ci vom taxa o crimă la fel cum etichetăm un cutremur de pământ: ceva cumplit, dar logic, dacă luăm în considerare înlănțuirea cauzelor naturale care stau la originea lor. Urmările pot fi tragice, dar nu sunt niciodată nesăbuite și e la fel de fără rost să urâm un criminal sau natura care a pricinuit cutremurul de pământ. Vedem aici în ce măsură se vedește Spinoza un premergător al psihologiei abisale, înțelegând totodată mai bine și din ce cauză își exprimă admirația pentru gândirea lui Iisus (cu toate că nu are nicio aplecare pentru religia creștină sau pentru oricare alta): Iisus nu obosea să tot repete: „Nu înfierăți!” și a rostit aceste vorbe pătrunzătoare, pe când era pe cale să moară pe cruce, iar gloata își bătea joc de el: „Iartă-i, părinte, că nu știu ce fac.” Dacă gloata ar fi știut, nu ar fi răs de acest om neîntinat, pe nedrept osândit, ci, dimpotrivă, ar fi dat zor să-l elibereze. Ignoranța, după cum o spuneau deja Buddha și Socrate, este cauza tuturor relelor, pe când cunoașterea deschide calea spre schimbare, spre fapta potrivită, spre libertate.

Această lectură total lipsită de empatie față de întâmplările vieții poate, desigur, să stârnească destule critici. Analiza care stă la baza ei rămâne, după părerea mea, profund dreaptă. Înțelegem atunci, lucru la care vom reveni, de ce Spinoza nu judecă în niciun fel faptele oamenilor: el caută mai degrabă să le înțeleagă, pentru a le îndrepta. Stârpirea răului prin înțelegerea cauzelor sale profunde i se pare mai utilă decât petrecerea timpului prin a ne burzului, văita, urî și ponegri, lucruri care ne împiedică de cele mai multe ori să acționăm. E unul dintre

aspectele filosofiei lui Spinoza în care m-am recunoscut pe dată. Prin intermediul tuturor lucrărilor și intervențiilor mele în mass-media, îmi dau silința să înțeleg și să explic cu seninătate și mai puțin să mă angajez în polemici sterile. Sigur, mi se întâmplă să mă scandalizez sau să mă răzvrătesc, dar nu definitiv și caut să-mi depășesc emoțiile, încercând să le înțeleg și să acționez (mai cu seamă prin intermediul câte unei asociații având drept obiect educația, de la dezvoltarea personală la traiul în comun, precum și al unei asociații pentru bunăstarea animalelor¹¹.)

Iată unul dintre motivele pentru care, dragă cititorule, Spinoza este nu numai un gânditor inspirator, ci și un prieten. Am să vă fac să descoperiți multe alte lucruri în paginile acestei cărți pe care am scris-o cu bucurie.

¹¹ fondationseve.org și ensemblepourlesanimaux.org